

UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” ALBA IULIA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL TEOLOGIE

Rezumatul lucrării de doctorat:

**BISERICA ORTODOXĂ DE
RIT VECHI DIN ROMÂNIA**
ISTORIE, EVOLUȚIE ȘI ACTUALITATE

Conducător de doctorat:

Pr. prof. univ. dr. Mihai Himcinschi

Autor:

Andrei-Vasile Motora

ALBA IULIA
2021

Cuprinsul rezumatului lucrării

Cuvintele cheie ale lucrării	3
Incursiune generală în tema lucrării	3
Încadrarea lucrării într-un domeniu tematic.....	5
Motivarea în ceea ce privește alegerea temei.....	7
Ipoteza de la care pleacă actuala cercetare.....	7
Scopul și obiectivele generale ale lucrării.....	8
Stadiul cercetării	10
Metodologia de cercetare	14
Prezentarea succintă a capitolelor	15
Prezentarea cuprinsului lucrării	19
Bibliografie selectivă	24

Cuvintele cheie ale lucrării

staroveri, reformă liturgică, Biserica Ortodoxă Rusă, ritul vechi, Patriarhul Nikon, Avvakum Petrovici, Mitropolia de Fântâna Albă, ruși lipoveni, misiologie ortodoxă, sectologie, dialog, ecumenism, Biserica Ortodoxă Română, Biserica lipovenească, Biserica Ortodoxă de Rit Vechi din România, lipovenism

Incursiune generală în tema lucrării

Odată cu încreștinarea oficială a rușilor în secolul al X-lea se pun bazele unei comunități creștine răsăritene care avea să se dezvolte în următoarele secole, devenind astăzi o putere religioasă extraordinară, susținută intens și de către puterea politică. Încă din timpul ultimelor dinastii ale Imperiului Bizantin, tradiția bizantină se mută treptat spre Ortodoxia rusească, pentru că amenințarea otomană și cea latină apăsa din ce în ce mai tare pe umerii Constantinopolului devenit din ce în ce mai fragil din punct de vedere politic. Căderea cetății de pe Bosfor sub dominația otomană (1453) și ridicarea Mitropoliei Moscovei la rangul de Patriarhie (1589) au fost două dintre motivele pentru care mulți intelectuali și clerici ai timpului au ajuns la concluzia că tradiția bizantină și stindardul Ortodoxiei trebuie preluat de către Biserica Ortodoxă Rusă. Însă, Ortodoxia rusească începe să se dezvolte separat de comuniunea cu celelalte Patriarhii Ortodoxe, iar cultul și viața bisericească, în general, primește caracteristici proprii, unele dintre ele îndepărtându-se treptat de tradiția autentică a Bisericii Răsăritene.

În secolul al XVII-lea, patriarhul Nikon inițiază o reformă liturgică, dar neinspirata ei gestionare și impactul nedorit pe care l-a avut în rândul clericilor și credincioșilor ruși, întărite de

implicarea Statului care devenea din ce în ce mai laicizat, a provocat mari tensiuni religioase și politice care s-au soldat cu o regretabilă schismă din care au rezultat două tabere: susținătorii reformelor nikoniene și adepții vechiului rit rusesc tradițional. De aici a rezultat gruparea staroverilor care s-a caracterizat printr-un conservatorism pe alocuri exagerat, stare întărită de refuzul de a primi orice inovație liturgică și religioasă. Cu toate că Sinodul de la Moscova din 1666-1667 a aprobat reformele lui Nikon și a condamnat reticența vechilor credincioși, totuși tensiunile pe acest subiect au continuat parcă cu o mai mare intensitate. Puterea politică, susținută din spate de cea bisericească, pentru a soluționa această problemă, a recurs la măsuri mai mult sau mai puțin corecte și au inițiat o serie de persecuții care vizau aceste comunități de rit vechi. Această situație tragică și tensionată a durat mai multe secole, până în anul 1971, când anatemele sinodului din 1666 au fost ridicate, iar dialogul cu staroverii s-a reluat în ultimele decenii.

Persecutați și decimați, staroverii s-au văzut nevoiți să se refugieze în regiuni izolate din Rusia sau în zone din afara granițelor statului. În aceste condiții, o mare comunitate de credincioși de rit vechi se stabilește și în Țările Române, fiind cunoscuți sub numele de *ruși lipoveni*. Țara noastră i-a primit și le-a oferit posibilitatea de a-și manifesta cultul și de a se integra într-un popor care a militat în permanență pentru libertate și bună-relaționare cu cei din jur. Astfel, rușii lipoveni au devenit nu doar o minoritate, ci și un grup etnico-religios ce a luat parte la multe dintre evenimentele marcante ale poporului român. Odată cu recunoașterea oficială a Cultului Creștin de Rit Vechi prin articolul 673/1949, Biserica Ortodoxă de Rit Vechi din România, cu reședința la Brăila, devine unul dintre cultele

religioase recunoscute de către Constituția României. Astăzi, comunitatea rușilor lipoveni păstrează o veche tradiție religioasă și etnică demnă de analizat și cercetat.

Încadrarea lucrării într-un domeniu tematic

Actuala lucrare științifică cu titlul *Biserica Ortodoxă de Rit Vechi din România. Istorie, evoluție și actualitate*, alcătuită și prezentată ca și teză de doctorat, a fost elaborată în cadrul Școlii Doctorale de Teologie a Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, sub coordonarea științifică a Părintelui Prof. univ. dr. habil. Mihai Himcinschi, titularul catedrei de *Teologie Dogmatică*, începând cu anul 2019. Trebuie precizat faptul că în 2016, anul în care m-am înmatriculat în cadrul studiilor doctorale, părintele profesor predă *Misiologie Ortodoxă*; în aceste condiții, planul lucrării, direcțiile de cercetare și obiectivele au fost gândite în cadrul acestui domeniu. Într-o proporție semnificativă, lucrarea se încadrează într-un segment auxiliar domeniului general de *Misiologie ortodoxă*. Astfel, prezentarea obiectivă a subiectului nu se putea face fără a atinge și alte specializări din cadrul Teologiei, dar și unele din afara ei. Am folosit *noțiuni istorice* pentru a prezenta contextul, *aspecte sociale* pentru a încadra subiectul în gândirea socială a ultimelor patru secole și *noțiuni liturgice* pentru a prezenta un punct de vedere al cauzelor care au dus la schisma staroverilor din secolul al XVII-lea.

Această lucrare se evidențiază printr-un conținut istoric, liturgic, social și misionar al bibliografiei ce a fost analizată și folosită în vederea conturării și elaborării acesteia. Însă, trebuie să menționăm faptul că disciplina Misiologie Ortodoxă, de câteva decenii încoace, nu mai prea folosește termenul de „sectă” sau de „sectologie”. Mai nou, în contextul actual social și religios,

întâlnim mult mai des termeni precum *mișcări religioase*, *culte*, *formațiuni religioase* sau *grupuri religioase*. Termenul de *sectă* se mai folosește doar atunci când întâlnim grupuri de oameni care promovează și aplică în relația dintre membrii ei sau în relația cu cei din jur un fundamentalism sau radicalism religios, așa cum este cazul unor culte neoprotestante de astăzi. În secolul XX, în teologia românească găsim suficiente manuale de *Sectologie* care au avut ca scop prezentarea istoriei și a evoluției unor anumite mișcări religioase exterioare Bisericii Ortodoxe, dar și direcții misionare care pot fi folosite în dialog și relația cu acestea.

Subiectul tratat în cadrul acestei teze poate fi încadrat în structura promovată de domeniul Sectologiei, dar reușește să depășească granițele unui discurs-tip, în care sunt prezentate doar aspectele negative sau pur subiective ale credinței de rit vechi, în general, și al cultului lipovenesc din România, în special. Trebuie să fim obiectivi și să afirmăm că acest cult de rit vechi, încă din secolul al XVII-lea și până astăzi, a adoptat unele direcții care pot fi catalogate ca specificități ale sectei, dar multe dintre ele au dispărut, s-au dispersat în istorie, iar cultul lipovenesc de astăzi nu mai poate fi privit ca o mișcare religioasă fundamentalistă arhaică, cu o mentalitate învechită și îndoctrinată. Astfel, Biserica Ortodoxă de Rit Vechi, din punct de vedere misionar, reprezintă un element important în peisajul religios al țării noastre, și cu care Biserica Ortodoxă Română, așa cum a arătat în ultimul secol, poate să poarte un dialog firesc și constructiv. În misiunea ei, Biserica noastră nu trebuie să își canalizeze forța în dispute cu alte culte religioase, ci să încerce să conserve adevărul lui Dumnezeu, luptând cu unul dintre cei mai mari dușmani ai secolului nostru: *desacralizarea lumii*.

Motivarea în ceea ce privește alegerea temei

Subiectul acestei lucrări nu a fost ales întâmplător. Unul dintre motive ar fi acela că, în această societate care devine din ce în ce mai areligioasă, este necesar ca toate Bisericile Ortodoxe să se apropie din ce în ce mai mult. Dacă în secolele trecute pericolul la adresa Bisericii Ortodoxe venea din partea cultelor protestante și neoprotestante sau din partea noilor mișcări religioase de factură orientală, astăzi, Biserica Ortodoxă Română trebuie să lupte mult mai mult cu lumea secularizată care încearcă atât excluderea religiei în spațiul public, cât și bagatelizarea constituției spirituale sau duhovnicești a omului. Astfel, Biserica Ortodoxă de Rit Vechi poate fi un bun aliat în lupta desacralizării, care devine din ce în ce mai intensă. Un al doilea motiv în alegerea temei reprezintă slaba cercetare a subiectului în teologia ortodoxă românească. Această tendință ar putea fi argumentată prin faptul că etnicii ruși lipoveni reprezintă un procent mic din populația țării, însă considerăm necesară o abordare actuală, pertinentă și bine argumentată a subiectului.

Ipoteza de la care pleacă actuala cercetare

Cercetarea de față pornește de la următoarea întrebare: *Cine sunt rușii lipoveni și putem vorbi de o bună relaționare sau de un dialog constructiv între Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă de Rit Vechi din România?* Pentru a cristaliza un răspuns, trebuie să recurgem atât la analizarea cauzelor care au dus la schisma staroverilor pentru ca acele greșeli să nu mai fie repetate în viitor, cât și la trasarea unor direcții misionare prin care cele două culte religioase pot să lucreze împreună pentru atingerea unui scop final destul de important: unitatea Bisericii, arătarea importanței Ortodoxiei în lume și găsirea unui refugiu

spiritual pentru omul modern care se desprinde tot mai mult de Dumnezeu și de religie.

Scopul și obiectivele generale ale lucrării

În contextul actual, în care societatea pare că suportă tot mai greu ideea de religie, ca să nu mai vorbim de scopuri mult mai profunde ale credinței cum ar fi înduhovnicirea lumii și accentuarea laturii spirituale a omului, și care promovează intens materialismul, lucrarea de față aduce în lumina actualității date istorice și metode misionare în ceea ce privește un cult care de multe ori nu a fost înțeles și asupra căruia s-au luat în permanență măsuri de coerciție și de suprimare. Misiunea Bisericii actuale, trecută și prin filtrul unui ecumenism din ce în ce mai accentuat, trebuie să promoveze dialogul și să extragă acele puncte comune din cadrul celorlalte culte, pe care le poate folosi în zidirea spirituală a omului, trecând peste tentația de a judeca sau trata cu superioritate aspectele negative sau deficiențele oricărei mișcări religioase. În aceste condiții, lucrarea de față și-a propus să scoată în evidență doar acele puncte care ar putea aduce la masa dialogului cele două orientări creștine răsăritene: Biserica Ortodoxă de Rit Vechi și Biserica Ortodoxă, în general.

Primul obiectiv al lucrării este acela de a prezenta istoric apariția, dezvoltarea și evoluția până în actualitate a cultului de rit vechi, fiind conștienți că orice eveniment din istorie sau orice formațiune religioasă, în cazul nostru, nu poate fi analizată obiectiv dacă nu se conturează întâi de toate un context al apariției și al evoluției. Este ușor să îi catalogăm superficial pe credincioșii de rit vechi, în general, și pe rușii lipoveni, în special, ca fiind niște schismatici. Însă, dacă scrutăm atent istoria, vom vedea că, de fapt, conservatorismul lor este justificat

atât de aplicarea deficitară a reformei liturgice inițiate de către Patriarhul Nikon, cât și de implicarea statului în această chestiune care își urmărea mai mult interesele sale politice și sociale, decât dorințele religioase ale poporului. Prezentarea acestui context îl extindem până în actualitatea, pentru a vedea poziția Bisericii Ortodoxe Ruse față de acest tragic eveniment istoric, cât și motivele pentru care o parte dintre credincioșii de rit vechi s-au stabilit în Țările Române.

Al doilea obiectiv al prezentei teze de doctorat reprezintă evidențierea apariției și dezvoltării comunității de ruși lipoveni de pe teritoriul țării noastre. De asemenea, vom analiza felul în care s-au încadrat ei în peisajul social, politic și religios specific țării noastre, cât și cum s-a raportat această comunitate la legislația noastră. Mai ales în a doua parte a secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX, Biserica Ortodoxă Română, prin reprezentanți de seamă, în special misiologi, au încercat să înțeleagă trăsăturile credincioșilor de rit vechi. Astfel, vom prezenta puncte de vedere în acest sens, precum și felul în care reprezentanți ai rușilor lipoveni s-au implicat în cadrul unor evenimente sau manifestări politice sau religioase din istoria poporului român.

Al treilea și cel mai important obiectiv al actualei lucrări îl reprezintă latura misionară a subiectului. Astfel, plecând de la o analiză misionară a reformei lui Nikon din secolul al XVII-lea, principală cauză a ceea ce numim generic *schisma staroverilor*, vom atrage atenția asupra chestiunilor ce trebuie evitate sau altfel abordate pentru ca astfel de evenimente regretabile să nu mai păteze imaginea și istoria Bisericii Ortodoxe.

Al patrulea obiectiv este acela de a scoate în evidență punctele comune care pot facilita apropierea și pot promova și

susține dialogul dintre Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă de Rit Vechi din România. Considerăm că acest lucru este mult mai important, pentru că misiunea Bisericii trebuie să își fundamenteze direcțiile și pilonii credinței pe punctele pozitive. Numai așa elementele distincte, paralele sau negative pot fi discutate, analizate și, de ce nu, îndepărtate. Cultul de Rit Vechi și rușii-lipoveni au fost de-a lungul istoriei marginalizați și adesea condamnați pentru crezul lor și, tocmai de aceea, este firească tendința lor de a se închide în interior și de a fi ușor reticenți spre relație și dialog, cu toate că în ultimele decenii constatăm cu bucurie o deschidere în această direcție. Mai mult decât atât, dorim să prezentăm unele direcții misionare și căi de relaționare prin care Biserica noastră poate să dialogheze și să se apropie de comunitatea rușilor lipoveni.

Stadiul cercetării

Reforma Patriarhului Nikon, inițiată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea în Biserica Ortodoxă Rusă, a dat naștere instant la apariția unor scrieri apologetice venite din partea celor care susțineau păstrarea vechiului rit rusesc, iar autorii lor nu au fost doar ierarhi sau intelectuali, ci și preoți, monahi sau mireni. De asemenea, măsurile reformatoare aplicate și adesea impuse s-au bucurat de o argumentare, mai mult sau mai puțin realistă, venită din partea Bisericii oficiale, dar și din partea puterii politice. În secolele care au urmat Sinodului de la Moscova din 1666-1667, numeroși clerici și teologi ruși, susținători ai Vechiului Rit și intelectuali specializați mai mult în filosofie, sociologie sau literatură au scris despre schisma staroverilor, despre măsurile și persecuțiile inițiate de Biserică asupra acestui grup religios, emițând câte o părere, în acest sens.

După ce credincioșii de rit vechi au început să se refugieze în afara granițelor statului rus, împinși în această acțiune de măsurile drastice luate de puterea politică susținută de către Biserica oficială rusă, au apărut și alte scrieri în ceea ce privește profilul religios și social al staroverilor. Cercetări asupra credincioșilor de rit vechi nu întâlnim doar în spațiul rusesc, ci și în cel occidental. Găsim studii, articole și scrieri ale unor cercetători străini care au fost pasionați de cercetarea acestui fenomen, fie ale unor teologi ruși care s-au remarcat în domeniul Teologiei în alte state decât Rusia și a căror operă pe acest subiect, deși a fost scrisă în limba rusă, avea să fie tradusă în limbi de circulație internațională cum ar fi engleza sau franceza. Poate cea mai reprezentativă operă în acest sens este lucrarea profesorului Paul Meyendorff, intitulată *Russia, Ritual, and Reform. The Liturgical Reforms of Nikon in the 17th Century*, care expune cel mai concis și obiectiv evenimentele care au fost marcate de reforma nikoniană și de apariția staroverilor. De asemenea, am folosit și operele unor alți teologi și cercetători care și-au aplecat atenția asupra acestui subiect, precum: John Meyendorff, George Florovski, Nikolai Uспенki, Georg Michels, Pierre Gonneau, ș.a.

În teologia românească, subiectul a fost tratat pentru prima dată, într-un proiect de anvergură și care a rămas emblematic până astăzi, de către eruditul episcop ortodox al Romanului, Melchisedec Ștefănescu (1823-1892), în lucrarea *Lipovenismul, adică schismaticii sau rascolnicii și ereticii rusești*, ce a văzut lumina tiparului în anul 1871. A fost una dintre cele mai voluminoase cărți scrise de către episcopul român, iar subiectul ei a stârnit interes în acea perioadă pentru că opera mai sus citată avea să fie tradusă și în limba greacă și tipărită la Constantinopol

în anul 1876. Cu toate că a fost pe alocuri criticată de către comunitatea rușilor lipoveni, importanța ei istorică este recunoscută de către aceștia. Tot la sfârșitul secolului al XIX-lea, apare o altă monografie a lipovenilor ieșită de sub condeul preotului ortodox Dan Dimitrie (1856-1927) din Bucovina, intitulată *Lipovenii din Bucovina*. În secolul XX, despre lipoveni au mai scris și o seamă de misiologi și teologi români specialiști în sectologie, cum ar fi Vasile Gh. Ispir, Pr. Alexandru Constantinescu, Petru Deheleanu sau Petru I. David. De asemenea, misiologii contemporani prezintă subiectul în cărțile sau manualele de Misiologie Ortodoxă, dar punând accentul pe caracterul de mișcare religioasă al comunității ortodocșilor de rit vechi, decât pe cel de sectă. De asemenea, schisma staroverilor mai este tratată în teologia românească și de către unii specialiști în istoria bisericească, cum ar fi Nicolae Chifăr sau Mircea Păcurariu.

În elaborarea acestei lucrări ne-am folosit și de unele cărți, studii și articole ale unor intelectuali aparținând comunității de ruși lipoveni din România. Deși lucrările lor nu au o largă răspândire, iar unele dintre ele lipsesc din multe biblioteci teologice din țară am intrat în posesia lor pentru a le folosi în demersul nostru. Însă, trebuie să spunem că cele mai multe dintre ele conțin informații istorice și sociale. Noțiunile de natură religioasă sau teologică sunt folosite destul de puțin, doar în a prezenta viața sau activitatea unor comunități de credincioși de rit vechi sau a unor clerici sau oameni reprezentativi din Biserica Ortodoxă de Rit vechi, în special episcopi. Enumerăm aici câteva dintre aceste lucrări pe care le-am folosit și noi în cercetarea noastră: *Tragedia schismei ruse: Reforma patriarhului Nikon și începuturile staroverilor* (Alexandr

Varona, 2002) – pe care o considerăm cea mai bună lucrare în ceea ce privește prezentarea istoriei staroverilor, *Rușii-lipoveni din România. Studiu de geografie umană* (Filip Ipatiov, 2002), *Lipovenii. Studii lingvistice* (Victor Vascenco, 2003), *Comunitatea rușilor lipoveni* (Svetlana Moldovan, 2004), *Staroverii: istorie, mitologie, literatură* (Alexandra Fenoghen, 2009), *Municipiul Roman și comunitatea rușilor-lipoveni* (Petru Flenchea, 2009), *Comunitățile romano-catolice, protestante și lipovenești din Basarabia în secolul al XIX-lea* (Ion Gumenâi, 2013), *Rușii lipoveni în Bucovina (1774-2012). Contribuții* (Daniel Hrenciuc, 2013), *Rușii-lipoveni din județul Iași. Dinamici socio-demografico-economice* (Pavel Iacob, 2013), *Rușii lipoveni din România – istorie și actualitate. Comunitatea Rușilor Lipoveni din Brăila – model de conviețuire multiethnică în context național și internațional* (Pavel Tudose, 2015), *Monografia rușilor lipoveni din Brăila. Pescuitul, activitate tradițională* (Ioan Munteanu, 2015), *Rușii lipoveni în studii și documente – 2 volume* (Leonte Ivanov, 2019), *Cultura și tradițiile rușilor lipoveni – Evocări* (Feodor Chirilă, 2019), *Din istoria rușilor staroveri* (Feodor Chirilă, 2019), *Staroverii. Pagini de istorie și spiritualitate* (Alexandr Varona, 2020), *Rușii lipoveni din Dobrogea – istorie și tradiții specifice (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – 2011)* (Cerasela Dobrinescu, 2020), *Rușii lipoveni din România: istorie, identitate, comunitate* (Marius Lazăr, Iulia-Elena Hossu – editori, 2020) ș.a. Însă, în notele de subsol și în lista bibliografică finală se vor regăsi și alte titluri de cărți și articole care aparțin atât autorilor mai sus menționați, cât și ale altor specialiști și intelectuali care au scris despre comunitatea rușilor lipoveni din România și despre credința de rit vechi.

Trebuie să precizăm încă un aspect important în ceea ce privește stadiul cercetării și materialul folosit în întocmirea acestei teze de doctorat. De un real folos ne-au fost și cele două reviste aparținând comunității rușilor lipoveni din țara noastră: *Zorile* și *Kitej-Grad*. Primul dintre ele este un periodic informațional bilingv (limba română și limba rusă), cu o apariție lunară, care apare de peste trei decenii (primul număr a văzut lumina tiparului în noiembrie 1990) în care sunt deschise evenimente care s-au desfășurat în cadrul comunităților de credincioși de rit vechi din țară, dar și studii bine documentate despre istoria staroverilor sau despre viața și activitatea unor personalități marcante. Cea de-a doua este tot o revistă lunară, nu cu o tradiție așa de mare ca și *Zorile*, care apare sub coordonarea Centrului de Studii și Cercetări privind Rușii Lipoveni din România.

Metodologia de cercetare

Având în vedere faptul că lucrarea de față are un caracter interdisciplinar, în metodologia de cercetare am folosit mai multe metode științifice pentru a atinge toate obiectivele propuse și pentru a oferi o viziune de ansamblu și obiectivă asupra subiectului. Metodologia cercetării a constat în consultarea a numeroase surse bibliografice, atât în limba română, cât și în limbă străină, pentru a aduce cele mai importante și mai reprezentative informații legate de istoria, tradiția, evoluția și actualitatea staroverilor, în general, și a rușilor lipoveni, în special. Scopul nostru a fost, în acest sens, găsirea și analizarea unor cărți, articole și documente care s-au remarcat atât prin importanță, cât și prin publicarea lor în ultimii ani. Astfel, am folosit, în primul rând, *metoda istorico-*

critică, prin care am reușit să trasăm cele mai importante coordonate în ceea ce privește apariția staroverilor, evoluția lor din ultimele secole și stabilitatea lor actuală care a dus la formarea și recunoașterea de către statul român a unui cult de sine-stătător, respectiv Biserica Ortodoxă de Rit Vechi din România. Această metodă ne-a ajutat să vedem care au fost cauzele apariției acestei formațiuni religioase și care au fost motivele pentru care și-au stabilit centrul religios în țara noastră. De asemenea, am folosit *metoda comparativă* prin care am realizat un paralelism între cultul, tradiția și manifestarea socială și religioasă a rușilor lipoveni și cele ale Bisericii noastre. Însă, prin această metodă am încercat să nu scoatem în evidență, pe cât s-a putut, punctele negative, ci elementele comune de la care se poate susține, cel puțin, un dialog rodnic. În vederea enunțării unor puncte de vedere și direcții pertinente referitoare la subiectul nostru am uzitat *metoda analitico-sintetică*. Acest lucru l-am făcut pentru a enunța informații concise, sintetice și pe alocuri inedite în ceea ce privește comunitatea de credincioși ortodocși de rit vechi din România.

Prezentarea succintă a capitolelor

Primul capitol al lucrării, intitulat *Geneza și Dezvoltarea Cultului Ortodocșilor de Rit Vechi*, are ca scop principal evidențierea celor mai importante informații istorice, sociale, religioase și politice în ceea ce privește apariția staroverilor, cu s-au dezvoltat ei de-a lungul ultimelor secole și cum s-au raportat Biserica Ortodoxă Rusă și puterea politică la această grupare religioasă considerată schismatică până astăzi. Prima parte a acestui capitol aduce câteva precizări succinte legate de perioada cuprinsă între încreștinarea rușilor (secolul al X-lea) și

până în secolul al XVI-lea, punând accent pe acele elemente care ni s-au părut importante în prezentarea climatului în care Rusia pășea în secolul al XVII-lea, o perioadă definitivă pentru istoria ei, în care intensitatea evenimentelor pe toate planurile a dus la ample frământări care au avut ca produs și ruptura dintre vechii credincioși și Biserica oficială. Tot aici, vom prezenta contextul social, politic și religios al secolului XVII-lea, scoțând în evidență acei factori care au stat la baza tensiunii care a dus la ruptura din sânul Bisericii Ortodoxe Ruse. A doua parte a capitolului tratează exclusiv subiectul impunerii reformei nikoniene și apariția staroverilor, punând accent atât pe metodele de aplicare ale acesteia, cât și pe hotărârile Marelui Sinod Ortodox de la Moscova (1666-1667) ale cărui hotărâri au marcat profund nu doar situația vechilor credincioși în secolele care au urmat, cât și implicarea puterii politice în viața Bisericii. De asemenea, am trasat aici și câteva considerații personale istorice care motivează de ce s-a ajuns la această situație de schismă în urma tensiunilor religioase din a doua jumătate a secolului al XVII-lea din Rusia. A treia parte a capitolului prezintă situația staroverilor după anul 1667 până în actualitate. Aici prezentăm pe scurt biografiile celor trei figuri emblematice din istoria staroverilor (Protopopul Avvakum Petrovici, Boieroaica Morozova și Preotul Nikita Dobrynin) și care sunt și astăzi apreciați și promovați de către comunitatea credincioșilor de rit vechi, ca, ulterior, să vedem cum s-a raportat Biserica și Statul la această comunitate de adepți ai vechiului rit. Capitolul se încheie cu câteva dintre cele mai reprezentative evenimente din ultimul deceniu care susțin apropierea dintre Biserica Ortodoxă Rusă și Biserica de Rit Vechi.

Al doilea capitol, numit *Istoria și situația actuală a Bisericii Ortodoxe de Rit Vechi din România*, vine să arate care a fost contextul stabilirii staroverilor în Țările Române, cum s-a format o ierarhie bisericească și care este relația cu Statul Român și cu Biserica Ortodoxă Română până astăzi. Prima parte a capitolului prezintă motivele pentru care credincioșii de rit vechi au ales să se refugieze de persecuțiile din Rusia direcționate spre ei în special în Bucovina, Basarabia, Moldova și Dobrogea, punându-se accent pe înființarea Mitropoliei de la Fântâna Albă, un eveniment fundamental pentru evoluția Bisericii Ortodoxe de Rit Vechi, dar pe alocuri controversat, asupra căruia cercetătorii și specialiștii au păreri împărțite. Tot aici, vom vedea cum s-au raportat rușii lipoveni la unele evenimente istorice marcante din istoria noastră, cum ar fi Unirea de la 1 Decembrie 1918, instaurarea comunismului sau instaurarea democrației după decembrie 1989. A doua parte a capitolului prezintă câteva detalii despre situația statistică actuală privind cultul lipovenesc, punându-se un accent deosebit pe numărul de credincioși, pe structura de organizare a Bisericii de Rit Vechi din România și pe așezămintele monahale starovere din țara noastră. A treia parte a capitolului reprezintă un studiu pertinent și bine argumentat care arată cum s-a desfășurat dialogul și relaționarea dintre Biserica noastră și Biserica de Rit Vechi până astăzi, plecând de la Episcopul Melchisedec Ștefănescu și până în actualitate, scoțând în evidență cele mai importante momente din istoria noastră bisericească ce vizează acest subiect.

Al treilea capitol, cu titlul *Specificitatea doctrinară și liturgică a ritului vechi în raport cu celelalte Biserici Ortodoxe*, aduce în discuție cele mai importante subiecte liturgice, istorice și misionare care stau la baza ritului vechi, făcând comparație cu

aceleași aspecte regăsite și în viața celorlalte Biserici Ortodoxe. Prima parte a acestui ultim capitol al tezei aduce în analiză și în discuție cele mai importante puncte care au stat la baza schismei staroverilor din secolul al XVII-lea, cum ar fi: crucea cu două degete, modificările aduse simbolului niceo-constantinopolitan, numărul prescurilor folosite la Proskomidie, sensul de deplasare al procesiunilor ș.a. A doua parte a capitolului prezintă o analiză personală asupra importanței iconografiei și a icoanei la rușii-lipoveni, arătând faptul că fidelitatea față de icoană a staroverilor, într-o lume seculară cum avem astăzi, poate fi un exemplu de urmat. A treia parte a capitolului aduce în discuție un alt element important din istoria staroverilor, respectiv reforma liturgică, pe care o vom analiza din punct de vedere misionar, mai ales pentru că unii liturgiști o promovează tot mai mult ca o necesitate acest aspect. Astfel, vom analiza în ce măsură o reformă liturgică greșit aplicată poate distruge unitatea Bisericii. Credem că numai prin înțelegerea corectă a aplicării reformei liturgice și a impactului acesteia asupra unității eclesiale vom putea să ne angajăm, din punct de vedere misionar, într-un dialog rodnic cu Biserica Ortodoxă de Rit Vechi care poate duce, de ce nu, măcar la o apropiere, dacă nu la o comuniune. Ultima parte a capitolului și partea finală a lucrării prezintă câteva direcții misionare în dialogul cu ortodocșii de rit vechi, dar nu înainte de a răspunde la o întrebare fundamentală: Putem spune că rușii lipoveni, în special, și staroverii, în general, sunt o sectă? Un subiect destul de delicat, analizat de misiologii ortodocși români din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și până astăzi.

Prezentarea cuprinsului lucrării

INTRODUCERE

I. GENEZA ȘI DEZVOLTAREA CULTULUI ORTODOCȘILOR DE RIT VECHI

1.1. RUSIA ÎN SECOLUL AL XVII-LEA – CONTEXTUL POLITIC, SOCIAL ȘI RELIGIOS

1.1.1. Sistemul politic și administrativ

1.1.2. Mediul social și mișcările sociale

1.1.3. Biserica Ortodoxă Rusă în prima jumătate
a secolului al XVII-lea

1.2. REFORMA PATRIARHULUI NIKON ȘI SUSȚINĂTORII VECHIULUI RIT

1.2.1. Reforma nikoniană și staroverii

1.2.2. Marele Sinod Ortodox de la Moscova
(1666-1667)

1.2.3. De ce reforma lui Nikon nu a fost acceptată?
Considerații personale

1.3. SITUAȚIA STAROVERILOR ÎN RUSIA DUPĂ ANUL 1667 ȘI PÂNĂ ASTĂZI

1.3.1. Trei figuri emblematice pentru staroveri:
Protopopul Avvakum Petrovici, Boieroaica
Feodosia Morozova și Preotul Nikita
Dobrynin (Pustoviat)

1.3.2. Situația staroverilor după Sinodul de la
Moscova din 1666-1667

II. ISTORIA, EVOLUȚIA ȘI SITUAȚIA ACTUALĂ A BISERICII ORTODOXE DE RIT VECHI DIN ROMÂNIA

2.1. CONTEXTUL STABILIRII ORTODOCȘILOR DE RIT VECHI ÎN SPAȚIUL TERITORIAL AL ȚĂRILOR ROMÂNE

2.1.1. Preliminarii. Diviziunile din cadrul Bisericii Ortodoxe de Rit Vechi

2.1.2. Contextul stabilirii credincioșilor de rit vechi în Țările Române

2.1.3. Originea etnonimului „*lipovean*”

2.1.4. Mitropolia de la Fântâna-Albă

2.1.5. Rușii lipoveni și Unirea de la 1 Decembrie 1918

2.1.5.1. *Unirea românilor de la 1 Decembrie 1918 și minoritățile locale*

2.1.5.2. *Rușii lipoveni și Marea Unire din anul 1918*

2.1.5.3. *Statutul religios și politic al rușilor-lipoveni în România după anul 1918*

2.1.5.4. *Rușii lipoveni și Centenarul Marii Uniri*

2.2. BISERICA ORTODOXĂ DE RIT VECHI ÎN ACTUALITATE

2.2.1. Situația statistică actuală privind cultul lipovenesc (număr de credincioși, episcopii, parohii și cler)

2.2.2. Așezările monahale lipovenești de pe teritoriul țării noastre

2.3. RELAȚIE ȘI DIALOG ÎNTRE BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ȘI BISERICA ORTODOXĂ DE RIT VECHI DIN ROMÂNIA

2.3.1. Episcopul Melchisedec Ștefănescu și credincioșii de rit vechi

- 2.3.2. Rușii lipoveni și conferințele de pace
- 2.3.3. Patriarhul Justinian Marina și Mitropolitul Ioasaf Timofei
- 2.3.4. Clasa de Teologie pentru Biserica Ortodoxă de Rit Vechi
- 2.3.5. Ora de religie

III. SPECIFICITATEA DOCTRINARĂ ȘI LITURGICĂ A RITULUI VECHI ÎN RAPORT CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE

3.1. SPECIFICITATEA RELIGIOASĂ A CULTULUI DE RIT VECHI

- 3.1.1. Ortografierea numelui Mântuitorului cu un „i”: „Isus”, nu „Iisus”
- 3.1.2. Semnul crucii folosind două degete și nu trei
- 3.1.3. Modificările aduse *Simbolului de credință niceo-constantinopolitan*
- 3.1.4. Numărul prescurilor folosite pentru Proscomidie
- 3.1.5. Sensul de deplasare al procesiunilor
- 3.1.6. Stihologia „Aliluia, Aliluia, slavă Ție, Dumnezeu!” și modificarea acesteia
- 3.1.7. Crucea cu patru brațe vs. crucea cu opt brațe; pictura rusească vs. pictura renașcentistă

3.2. IMPORTANȚA ICONOGRAFIEI ȘI A ICOANEI LA RUȘII LIPOVENI

- 3.2.1. Iconografia rusească până în secolul al XVII-lea
- 3.2.2. Icoana rusească și credincioșii ruși de rit vechi (staroverii)
- 3.2.3. Importanța iconografiei și a icoanei la rușii lipoveni, astăzi

3.3. REFORMA LITURGICĂ ȘI UNITATEA BISERICII DIN PUNCT DE VEDERE MISIONAR

3.3.1. Uniformitatea și diversitate cultică în istoria
Bisericii Ortodoxe

3.3.2. Misiunea Bisericii și importanța reformei
liturgice în Biserica Ortodoxă

3.3.3. Unitatea Bisericii prin diversitatea cultică ca
imperativ misionar

3.4. DIRECȚII MISIONARE ÎN DIALOGUL CU ORTODOCȘII DE RIT VECHI

3.4.1. Sunt ortodocșii de rit vechi sau rușii-lipoveni
o sectă?

3.4.2. Misiunea Bisericii în dialogul cu rușii-lipoveni

CONCLUZII

ANEXE

ANEXA 1: *Textul documentului sinodului local al
Bisericii Ortodoxe Ruse desfășurat în
perioada 30 mai – 2 iunie 1971 prin care se
hotărăște ridicarea anatemei aruncate
asupra vechilor rituri rusești,
precum și asupra adeptilor acestora*

ANEXA 2: *Cuvântarea Preafericitului Patriarh Justinian
la instalarea noului mitropolit Ioasa Timofei al
cultului creștin de rit vechi lipovenesc*

ANEXA 3: *Mărturisirea de credință dată în scris și citită
în biserică de către eterodocșii și schismaticii
care vin la Ortodoxie. Pentru lipoveni
(staroveri) popovți*

ANEXA 4: *Pagina de titlu și fascicule din lucrarea
Melchisedec Ștefanescu, Lipovenismul, adică
schismaticii sau rascolnicii și ereticii rusești*

ANEXA 5: *Pagina de titlu a lucrării*

Dimitrie Dan, Lipovenii din Bucovina

ANEXA 6: *Imagini reprezentative din istoria staroverilor*

BIBLIOGRAFIE

Bibliografie selectivă

(lucrarea in extenso are 530 de surse bibliografice)

Cărți:

1. *** *Centenarul Marii Uniri. Etnicii ruși lipoveni*, broșură editată de redacția Zorile, sub egida Centrului de Studii și Cercetări privind Rușii Lipoveni din România, București, Edit. „C.R.L.R.”, 2018.
2. *** *Povestiri despre Feodoria Morozova. Mărturii despre viața unor sfinte mucenițe și pagini din corespondența protopopului Avvakum*, București, Edit. C.R.L.R., 2021.
3. ALFEYEV, Hilarion, *Orthodox Christianity. I. The History and Canonical Structure of the Orthodox Church*, New York, Edit. St. Vladimir's Seminary Press, 2011.
4. ANGHEL, Ionuț, Cristi MIHAI, Eduard ANTONIAN, *Minoritățile naționale din România. Dovezi istorice privind așezarea și evoluția*, București, Edit. Kham, 2001.
5. BELOKUROV, S.A., *Арсений Суханов (Arseny Sukhanov)*, Moscova, 1894.
6. BEZVICONI, Gheorghe G., *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, s.n., 1947.
7. BUSHKOVITCH, Paul, *Religion and society in Russia. The sixteenth and seventeenth Centuries*, New York, Edit. Oxford University Press, 1991.
8. CHIFĂR, Nicolae, *Istoria creștinismului*, vol. II, Sibiu, Edit. Universității „Lucian Blaga”, 2008.

9. CHIRILĂ, Feodor, *Din istoria rușilor staroveri*, București, Edit. C.R.L.R., 2019.
10. CONSTANTINESCU, Alexandru N., *Sectologie. Istoricul și combaterea sectelor din România*, ed. a III-a, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1943.
11. DAVID, Petru I., *Călăuză creștină – sectologie. Pentru cunoașterea și apărarea dreptei credințe în fața prozelitismului sectant*, ed. a II-a, Curtea de Argeș, Edit. Episcopiei Argeșului, 1994.
12. DAVID, Petru I., *Invazia sectelor. Coarnele fiarei apocaliptice în mileniul III. I. De la ereziile vechi la secte religioase ale timpului nostru*, București, Edit. „Crist-1”, 1997.
13. DAVID, Petru I., *Sectologie. Manual experimental pentru profesorii și elevii Seminarilor liceale, Liceelor teoretice și de artă, Școlilor pedagogice, Colegiilor și Școlilor profesionale*, Constanța, Edit. Sfintei Arhiepiscopii a Tomisului, 1998.
14. Dimitrie DAN, *Etnii bucovinene. Armenii, Evreii, Lipovenii, Rutenii, Țigani*, Suceava, Edit. Mușatinii, 2012.
15. DUMBRAVĂ, Teodor, *Biserica Omopistă sau despre Lipovenii ortodocși. Teză de licență*, în colecția VARIA, vol. 13, Chișinău, Tipografia Eparhială „Cartea Românească”, 1929.
16. EVSEEV, Ivan, *Gândurile și tristețile unui rus lipovean*, București, Edit. C.R.L.R., 2005.
17. FELDBRUGGE, Ferdinand, *A History of Russian Law. From Ancient Times to the Council Code (Ulozhenie)*

- of Tsar Aleksei Mikhailovich of 1649*, Leiden, Edit. Koninklijke Brill NV, 2018.
18. FENOGHEN, Alexandra, *Staroverii: istorie, mitologie, literatură*, București, Edit. C.R.L.R., 2009.
 19. FENOGHEN, Sevastian, *Sarichioi. Pagini de istorie*, București, Edit. Kriterion, 1998.
 20. FLENCHEA, Petru, *Municipiul Roman și comunitatea rușilor-lipoveni*, București, Edit. Papyrus Media, 2009.
 21. GUMENÂI, Ion, *Comunitățile romano-catolice, protestante și lipovenești din Basarabia în secolul al XIX-lea*, Chișinău, Edit. Institutul de Studii Enciclopedice, 2013.
 22. HIMCINSCHI, Mihai, *Misiune și dialog – ontologia misionară a Bisericii din perspectiva dialogului interreligios*, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea, 2020.
 23. HIMCINSCHI, Mihai, *Biserica în societate. Aspecte misionare ale Bisericii în societatea actuală*, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea, 2006.
 24. HRENCIUC, Daniel, *Continuitate și schimbare. Integrarea minorităților naționale din Bucovina istorică în Regatul României Mari (1918-1940)*, vol. II (1928-1940), Suceava, Edit. Mușatinii, 2007.
 25. HRENCIUC, Daniel, *Cultul lipovean din România în documentele Securității Poporului (1948-1960)*, Cluj-Napoca, Edit. Mega, 2016.
 26. HRENCIUC, Daniel, *Rușii lipoveni în Bucovina (1774-2012). Contribuții*, Cluj-Napoca, Edit. Argonaut, 2013.
 27. HRISTIAN, Camelia, „... Greci, Evrei, Ruși lipoveni, Turci... Brăila. Reactivarea memoriei culturale a orașului”, Brăila, Edit. Istros a Muzeului Brăilei, 2012.

28. IACOB, Pavel, *Rușii-lipoveni din județul Iași. Dinamici socio-demografico-economice*, Iași, Edit. PIM, 2013.
29. IONIȚĂ, Alexandru, *Episcopul Melchisedec Ștefănescu al Romanului. Viața și activitatea (1822-1892). Teză de doctorat*, Constanța, 1999.
30. IPATIOV, Filip, *Rușii-lipoveni din România. Studiu de geografie umană*, Cluj-Napoca, Edit. Presa Universitară Clujeană, 2002.
31. ISPIR, Vasile Gh., *Curs de îndrumări misionare. Pentru folosirea studenților în Teologie, preoților parohi și misionarilor eparhiali*, București, s.n., 1930.
32. IVANOV, Leonte, *Rușii lipoveni în studii și documente. II. Moldova și Bucovina*, București, Edit. C.R.L.R., 2019.
33. LONGWORTH, Philip, *Alexis. Tsar of all the Russias*, London, Edit. Secker & Warburg, 1984.
34. MEYENDORFF, Paul, *Russia, Ritual, and Reform. The Liturgical Reforms of Nikon in the 17th Century*, Crestwood, Edit. St. Vladimir's Seminary Press, 1991.
35. MICHELS, Georg Bernhard, *At War with the Church. Religious Dissent in Seventeenth-Century Russia*, Stanford, Edit. Stanford University Press, 1999.
36. MOLDOVAN, Svetlana, *Comunitatea rușilor lipoveni*, București, Edit. Ararat, 2004.
37. MUNTEANU, Ioan, *Monografia rușilor lipoveni din Brăila. Pescuitul, activitate tradițională*, Brăila, Edit. Proilavia, 2015.
38. NANDRIȘ, Grigore, *Umanismul picturii murale postbizantine. II. Umanismul picturii murale*

- postbizantine din Estul Europei*, trad. Anca Vasiliu, București, Edit. Meridiane, 1985.
39. SCURTU, Ioan, *Minoritățile naționale din România 1931-1938. Documente*, vol. III, Iași, Edit. Tipo Moldova, 2011.
 40. SECRETARIATUL DE STAT PENTRU CULTE, *Statul și cultele religioase*, București, Edit. Litera, 2018.
 41. TUDOSE, Pavel, *Rușii lipoveni din România – istorie și actualitate. Comunitatea Rușilor Lipoveni din Brăila – model de conviețuire multiethnică în context național și internațional*, București, Edit. C.R.L.R., 2015.
 42. USPENSKY, Nikolai, *Slujba de seară în Biserica Ortodoxă*, trad. Cezar Login, Cluj-Napoca, Edit. Patmos, 2008.
 43. VARONA, Alexandr, *Staroverii. Pagini de istorie și spiritualitate*, București, Edit. C.R.L.R., 2020.
 44. VARONA, Alexandr, *Tragedia schismei ruse. Reforma patriarhului Nikon și începuturile staroverilor*, București, Edit. Kriterion, 2002.
 45. VASCENCO, Victor, *Lipovenii. Studii lingvistice*, București, Edit. Academiei Române, 2003.
 46. VASCENCO, Victor, *Old Believers. Rușii staroveri din America*, București, Edit. Academiei Române, 2005.
 47. ZENKOVSKY, Serge A., *Русское Старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века (Vechii credincioși ruși. Mișcările religioase din secolul al XVII-lea)*, Moscova, 1995.
 48. ZIOLKOWSKI, Margaret, *Tale of Boyarina Morozova. A Seventeenth-century Religious Life*, Lanham, Edit. Lexington Books, 2000.

Studii și articole:

1. CRUMMEY, Robert O., „The Orthodox Church and the schism”, în Maureen PERRIE, *The Cambridge History of Russia. Volume I: From Early Rus' to 1689*, New York, Edit. Cambridge University Press, 2006.
2. AIDAROV, Aleksandr, „Tourism and the preservation of Old Belief in Estonia: the frontstage and backstage of Estonian Old Believers”, în *International Journal of Cultural Policy*, 2 / 2016, p. 200-220.
3. ANTIPOV, Andrei, „Monografia lipovenilor «starobreadților» din orașul și județul Brăila”, în *Analele Brăilei*, 1 / 1929.
4. Axinia CRASOVSCI, „Avvakum Petrov și Alexei Remizov: doi exilați și «Viețile» lor scrise de ei înșiși”, în *Zorile*, 11-12 (336-337) / 2020, p. 28-29.
5. BELIAJEFF, Anton S., „The Economic Power of the Old Believers in Mid-Nineteenth Century Moscow”, în *New Zealand Slavonic Journal*, 1 / 1979, p. 35-43.
6. BELIAJEFF, Anton S., „The Old Believers in the United States”, în *Russian Review*, vol. 36, 1 / 1977, p. 76-80.
7. BOGDANOV, Andrey, „Создание «Прений с греками о вере» Арсением Сухановым 1650 г” („The creation of Arseny Sukhanov's The Debate on Faith with the Greeks in 1650”), în *Quaestio Rossica*, vol. 7, 1/2019, p. 277-293.
8. BRUDIU, Răzvan, „Considerații misionare privind denaturarea identității creștine în societatea contemporană”, în Mihai HIMCINSCHI, Lucian D. COLDA, Ovidiu PANAITI, Răzvan BRUDIU (eds.), *Centenarul unirii românilor și Europa de azi. Religie și*

- geopolitică*, vol. 3, Cluj-Napoca – Alba Iulia, Edit. Presa Universitară Clujeană – Reîntregirea, 2018.
9. CHERNIAVSKY, Michael, „The Old Believers and the New Religion”, în *Slavic Review*, vol 25, 1 / 1966.
 10. CLAY, Eugene, „An Old Believer Monastery on the Volga: The Cheremshan Monastic Complex, 1820-1925”, în *Slavonica*, vol. 7, 2 / 2001, p. 9-27.
 11. CLAY, Eugene, „God's people in the early eighteenth century: The Uglich affair of 1717”, în *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 26, 1 / 1985, p. 69-124.
 12. CRUMMEY, Robert O., „The origins of the Old Believers' cultural systems: the works of Avraamii”, în Carsten KUMKE (ed.), *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Berlin, Edit. Harrassowitz Verlag – Wiesbaden, 1995.
 13. DAN, Dimitrie, „Lipovenii în Bucovina (III)”, în *Candela*, anul XIII, 8 / 1894.
 14. DANILOV, Ilie, „Feodosia Morozova și Avvakum Petrov – două simboluri ale rezistenței spirituale rusești”, în *Cultura rușilor credincioși de rit vechi în context național și internațional. Culegere de comunicări prezentate la Simpozionul științific Internațional al C.R.L.R. desfășurat la Brăila, 10-13 martie 2005*, vol. 3, București, Edit. C.R.L.R., 2006.
 15. ENACHE, George, Ion ȘIȘCANU, „Aspecte privind istoria cultului creștin de rit vechi (lipovenii) în România în perioada interbelică și la începutul regimului comunist”, în *Analele Universității „Dunărea de Jos” din Galați*, tomul 13 / 2014.

16. FLOROVSKI, George, „Les origines de la pensée chrétienne russe la période kiévienne”, în *Contacts*, 148, XXXI.
17. GONNEAU, Pierre, „Les dissidences religieuses en Russie à l'époque moderne et contemporaine. Notes critiques”, în *Revue des l'histoire des religions*, 4 / 1999.
18. GRISHIN, Evgheny, „The Origins of the Old Belief in Viatka. A Conceptual Problem”, în *Canadian-American Slavic Studies*, vol. 51 / 2017, p. 105-121.
19. GUMENÂI, Ion, „Dinamica numărului populației lipovenești din Basarabia în perioada 1812-1835”, în *Tyragetia*, 2 / 2007.
20. GUMENÂI, Ion, „Molocanii din Basarabia. Originea și componența etnică”, în *Archiva Moldoviae*, Iași, vol. I, 2009.
21. GUMENÂI, Ion, „Politica Imperiului rus față de lipovenii din sudul Basarabiei în perioada împăratului Alexandru I”, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 1(97) / 2014.
22. HOLL, Bruce T., „Avvakum and the genesis of Siberian Literature”, în Galya DIMENT, Yuri SLEZKINE (ed.), *Between Heaven and Hell. The Myth of Siberia in Russian Culture*, New York, Edit. St. Martin's Press, 2003.
23. ICĂ, Ioan I. jr., „Rusia și filozofiile ei – lecție pentru mileniul III”, prefață la lucrarea Tomáš ŠPIDLÍK, *Spiritualitatea Răsăritului creștin. IV. Omul și destinul său în filozofia religioasă rusă*, trad. Maria-Cornelia Ică jr., Sibiu, Edit. Deisis, 2002.

24. MARTIN, Dominic, „Loyal to god: Old Believers, oaths and orders”, în *History and Anthropology*, vol. 28, 4 / 2017, p. 477-496.
25. MICHELS, Georg, „From Persecuted Minority to Confessional Church. Some Thoughts on the Near Extinction and Ultimate Survival of Old Belief (1650s–1730s)”, în *Canadian-American Slavic Studies*, vol. XLIX, 2-3 / 2015, p. 322-337.
26. MICHELS, Georg, „Muscovite Elite Women and Old Belief”, în *Harvard Ukrainian Studies*, 19/1995.
27. MICHELS, Georg, „The First Old Believers in Tradition and Historical Reality”, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, vol. 41, 4 / 1993, p. 481-508.
28. MICHELS, Georg, „The First Old Believers in Ukraine: Observations about Their Social Profile and Behavior”, în *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 16, 3-4 / 1992, p. 289-313.
29. MICHELS, Georg, „The place of Nikita Konstantinovič Dobrynin in the History of early Old Belief”, în *Revue des études slaves*, t. 60, fas. 1-2 / 1997.
30. MOTORA, Andrei, „Rușii lipoveni și Unirea de la 1 Decembrie 1918”, în Mihai HIMCINSCHI, Dumitru A. VANCA (coord.), *Unitate și misiune eclezială. 100 de ani de la comuniunea spirituală a tuturor românilor*, supliment al revistei *Altarul Reîntregirii*, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea, 2018, p. 347-358.
31. NISTOR, Mihai, „Raskolul și mișcarea ecumenică”, în *** *Cultura rușilor credincioși de rit vechi în context național și internațional. Culegere de comunicări prezentate la Seminarul științific Internațional*

- desfășurat la București, 18-19 noiembrie 2000*, vol. III., București, Edit. Kriterion, 2001.
32. OCTAVIAN, Nicu D., „Întâlnirea Prea Fericitului Părinte Patriarh Teoctist cu delegația cultului creștin de rit vechi din România (4 aprilie 2002)”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1-6 / 2002.
 33. PAERT, Irina, „Penance and the Priestless old Believers in Modern Russia, 1771 – c. 1850”, în *Studies in Church History*, vol. 40 / 2004, p. 278-290.
 34. PAERT, Irina, „Regulating Old Believers Marriage: Ritual, Legality, and Conversion in Nicholas I’s Russia”, în *Slavic Review*, vol. 63, 3 / 2004, p. 555-576.
 35. PRYGARINE, Olexandre, „Les « vieux-croyants » (Lipovane) du delta du Danube”, în *Ethnologie française*, vol. 34, 2 / 2004, p. 259-266.
 36. QARAMAH, Mihail Khalid, „Unitate și «reformă liturgică» în Biserica Ortodoxă Română”, în *Biserica Ortodoxă Română. Studia Theologica Orthodoxa Doctoralia Napocensia*, 2 / 2019.
 37. QARAMAH, Mihail, „Este uniformitatea un imperativ al unității liturgice?”, în Florin DOBREI (coord.), *Credință – Unitate – Națiune. Simpozion teologic internațional (Deva, 19-20 octombrie 2018)*, Stockholm – Deva, Edit. Felicitas – Episcopia Devei și Hunedoarei, 2018.
 38. QARAMAH, Mihail, „Reforma liturgică în Biserica Ortodoxă Română, între dorință și împlinire”, în Mihai HIMCINSCHI, Răzvan BRUDIU (eds.), *Biserica și provocările viitorului*, Cluj-Napoca – Alba Iulia, Edit. Presa Universitară Clujeană – Reîntregirea – Aeternitas, 2020.

39. REDACȚIA, „Acțiuni pentru întărirea păcii. Conferințe interconfesionale”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 5 / 1956, p. 301-306.
40. REDACȚIA, „Comunicarea adresată conducătorilor și comunităților Ortodoxe Ruse de rit vechi de către serviciul Patriarhiei din Moscova pentru relații bisericești externe”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 3-4 / 1972.
41. REDACȚIA, „Comunicarea adresată conducătorilor și comunităților Ortodoxe Ruse de rit vechi de către serviciul Patriarhiei din Moscova pentru relații bisericești externe”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 3-4 / 1972.
42. REDACȚIA, „Convocarea unui sinod ecumenic”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1 / 1899, p. 72-80.
43. REDACȚIA, „Cronica bisericească. Rusia, Patriarhatul de Constantinopol și convocarea unui sinod ecumenic”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 6 / 1899.
44. REDACȚIA, „Moartea Arhiepiscopului Iosif, întâistătătorul Bisericii creștine de rit vechi din Uniunea Sovietică”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 3-4 / 1971.
45. REDACȚIA, „Moartea Arhiepiscopului Iosif, întâistătătorul Bisericii creștine de rit vechi din Uniunea Sovietică”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 3-4 / 1971.
46. REDACȚIA, „Participarea Prea Fericitului Justinian la instalarea noului Mitropolit Ioasaf Timofei”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 11-12 / 1968, p. 1269-1271.
47. REDACȚIA, „Ridicarea anatemei aruncate de sinoadele Bisericii Ortodoxe Ruse de la 1656 și 1667 asupra «riturilor vechi» și asupra credincioșilor de rit vechi”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 9-10 / 1971, p. 1004-1005.

48. REDACȚIA, „Ridicarea anatemei aruncate de sinoadele Bisericii Ortodox Ruse de la 1656 și 1667 asupra «riturilor vechi» și asupra credincioșilor de rit vechi”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 9-10 / 1971, p. 1004-1005.
49. REDACȚIA, „Sinodul Bisericii Ortodoxe de rit vechi din regiunea mării”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1-2 / 1975, p. 85-86.
50. Robert O. CRUMMEY, „Old believer communities: ideals and structures”, in Nickolas LUPININ / Donald OSTROWSKI / Jennifer B. SPOCK (eds.), *Tapestry of Russian Christianity: Studies in History and Culture*, Columbus, Ohio, 2016, p. 298-299.
51. SCRIBAN, Iuliu, „Certurile dintre Biserica rusească și «Vechii credincioși»”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 8 / 1910.
52. SULLIVAN, John, „The Old Believers and Orthographic Reform in the Twentieth Century”, în *Slavonica*, vol. 3, 2 / 1996, p. 7-26.
53. USPENSKY, Nikolai, „Le schisme en Russie au XVIIe siècle comme suite d'une collision de deux théologies”, în Achille M. TRIACCA, Alessandro PISTOIA (eds.), *La liturgie: expression de la foi. Conférences Saint-Serge, XXVe semaine d'études liturgiques (Paris, 27-30 juin 1978)*, Roma, Edit. Centro Liturgico Vincenziano - Liturgiche, 1979.
54. WHITE, James M., „Battling for legitimacy: Russian Old Believers priests on the frontlines of the First World War, 1914-1917”, în *First World War Studies*, vol. 8, 2-3/2017, p. 93-113.

55. WHITE, James M., „Missionary, Reformer, and Old Believer in Revolutionary Russia: Bishop Andrei (Ukhtomskii) (1872-1937)”, în *Journal of Religious History*, vol. 42, 3 / 2018, p. 359-389.
56. WOOD, Alan, „Avvakum’s Siberian Exile, 1653-1664”, în Alan WOOD, R.A. FRENCH (ed.), *The development Siberia. People and Resources*, Basingstoke, Edit. Palgrave Macmillan, 1989.
57. WORLD COUNCIL OF CHURCHES, „The Russian Old Ritualists”, în *The Ecumenical Review*, vol. 23, 3 / 1971.

Surse web:

1. *** „Prima clasă de Teologie pentru Biserica Ortodoxă de Rit Vechi la Iași”, disponibil la <https://basilica.ro/prima-clasa-de-teologie-pentru-biserica-ortodoxa-de-rit-vechi-la-iasi/> (accesat la data de 07.07.2019).
2. *** *Breve Vita Del Padre Nostro Tra I Santi Ambrogio Metropolita Di Belo-Krinitsa E Di Tutti Gli Antichi Ortodossi, Il Confessore*, disponibil la <https://digilander.libero.it/gogmagog1/ortodossia/Ambrogio.htm> (accesat la data de 21.08.2021).
3. BASENKOV, Vladimir, „Собор Христовой любви. К 50-летию Поместного Собора Русской Православной Церкви 1971 года” („Sinodul iubirii lui Hristos. Cu ocazia aniversării a 50 de ani de la Consiliul Local al Bisericii Ortodoxe Ruse din 1971”), disponibil la <https://pravoslavie.ru/139562.html> (accesat la data de 03.08.2021).

4. FLOROVSKY, Georges, *Ways of Russian Theology*, disponibil la http://www.myriobiblos.gr/texts/english/florovsky_ways.html (accesat la data de 26.02.2020).
5. http://www.insse.ro/cms/files/publicatii/pliante%20statistice/08-Recensamintele%20despre%20religie_n.pdf, accesat la data de 31.5.2016.
6. <http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t1.pdf> (accesat la data de 27.06.2016).
7. <http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t17.pdf>, accesat la data de 31.05.2016.
8. <http://www.patriarchia.ru/md/db/news/60524/> (accesat la data de 14.08.2021).
9. <https://insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t2.pdf> (accesat la data de 22.08.2021).
10. <https://insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t5.pdf> (accesat la data de 22.08.2021).
11. <https://www.crlr.ro/ro/religie/>, accesat la data de 24.05.2016.
12. ILARION DE VOLOKOLAMSK, „Healing of old Believer schism still fat in the future”, disponibil la <https://orthochristian.com/104002.html> (accesat la data de 14.08.2021).
13. PRUTEANU, Petru, „Interviu despre «înnoirea liturgică»”, disponibil la <https://www.teologie.net/2016/08/04/interviu-despre-innoirea-liturgica/> (accesat la data de 13.07.2021).
14. RASKOV, Danila, Vadim KUFENKO, „The Role of Believers's enterprises: Evidence from the nineteenth century Moscow textile industry”, în *Schriftenreihe des Promotionsschwerpunkts Globalisierung und*

Beschäftigung, 40/2014, disponibil la <http://opus.uni-hohenheim.de/volltexte/2014/979/> (accesat la data de 01.08.2021).

15. *Rezoluția Adunării Naționale de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918*, disponibilă la <http://centenarul-romaniei-.ro/rezolutia-adunarii-nationale-alba-iulia-1-decembrie-1918/> (accesat la 03.02.2018).